

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

ЦИГАНЕНКО Галина Валентинівна

УДК 316.621 – 053.6

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ
ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ**

19.00.05 – соціальна психологія,
психологія соціальної роботи

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ–2005

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціальної та політичної психології АПН України, м. Київ.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
доцент

Васютинський Вадим Олександрович, провідний науковий
співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-
психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної
психології АПН України

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор

Карамушка Людмила Миколаївна, завідувач лабораторії
організаційної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН
України

кандидат психологічних наук, доцент

Скок Микола Андрійович, декан психолого-педагогічного
факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім.
Т.Г.Шевченка

Провідна установа: Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка, кафедра
соціальної психології, м. Київ

Захист відбудеться 15 вересня 2005 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К.26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології АПН України за адресою: м. Київ, вул.
Андріївська 15, кімн. 33.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології
АПН України за адресою: м. Київ, вул. Андріївська 15

Автореферат розісланий _____ 2005р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Жадан І.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Процес становлення молоді людини в соціумі вимагає узгодження й співвіднесення прагнень до ідентифікації, включення в певні соціальні групи, з одного боку, і відособлення, виділення із соціуму як самоцінної індивідуальності – із другого. Ці дві складові поєднує в собі процес самовизначення. Молода людина, з огляду на внутрішні і зовнішні причини, має потребу переглянути своє ставлення до соціальних ролей, визначитися стосовно різних сфер життя – сімейної, професійної, статевої, громадської, а також політичної.

Складність такого вибору полягає не лише в слабкій структурованості, розмитості політико-ідеологічних орієнтацій і настановлень молоді, а й у недостатній актуалізації соціально-психологічних рис, що могли б допомогти самовизначитися.

Сучасна соціально-психологічна, соціологічна та політологічна науки охоплюють значне коло досліджень, пов'язаних зі з'ясуванням факторів залученості та відчуженості молоді від політичного життя (А.Брушлинський, М.Головатий, Є.Головаха, Л.Карамушка, Н.Паніна, М.Пірен, М.Скок, В.Трошихін, Є.Чорний, Д.Фельдштейн, З.Фройд, Е.Фромм), соціально-психологічного змісту впливу іміджу політичного лідера на політичний вибір особистості (І.Дубов, О.Вознесенська, Л.Гозман, О.Петрунько, М.Ільїн, П.Фролов, О.Шестопад), психологічних і соціально-психологічних детермінант процесу формування політичної культури (Г.Белицька, Н.Гедікова, Н.Дембицька, Дж.Деніс, І.Жадан, О.Лабковська, Б.Мар'єнко, В.Москаленко, Д.Істон, О.Попова, О.Юр'єв), соціальних і соціально-психологічних чинників самовизначення особистості в контексті дослідження масової політичної свідомості та політичної поведінки (В.Васютинський, О.Донченко, Г.Дилігенський, Г.Голосов, Н.Каліна, Д.Ольшанський, М.Слюсаревський). Зростає увага науковців до об'єктивних соціальних та соціально-психологічних чинників, які детермінують політичний вибір і політичну ідентифікацію як окремого індивіда, так і соціальних груп (В.Духневич, О.Ліщинська, Е.Еріксон, Л.Найдьонова, Т.Ньюкомб, В.Казміренко, Дж.Тернер).

Вивчення процесу самовизначення молоді, його ціннісно-сміслового навантаження неможливе без урахування конкретних культурно-історичних умов розвитку суспільства. Ці питання розглянуто в працях О.Баришпольця, М.Боришевського, Л.Виготського, Г.Дилігенського, І.Дідук, О.Киричука, Д.Леонтьєва, О.Леонтьєва, Л.Орбан-Лембрик, І.Попової, С.Рубінштейна, В.Татенка.

У ситуації порівняно низької структурованості політичного простору, що спостерігається в Україні, перебіг процесу політико-ідеологічного самовизначення утруднюється. Зважаючи на всі перелічені обставини, видається актуальним дослідити соціально-психологічні чинники, які сприяють поширенню серед молоді настановлень на активну позицію в громадсько-політичному

житті. Потреба такого виду самовизначення нерозривно пов'язана з усвідомленням політичної ситуації в суспільстві, формуванням більш менш стійких політичних та ідеологічних уподобань, симпатій, антипатій, уявлень про необхідне у сфері політичних відносин, певною особистісною автономією в прийнятті електоральних рішень і загалом у політичному виборі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до планів наукової роботи: лабораторії психології мас та організацій Інституту соціальної та політичної психології АПН України в межах комплексної наукової програми “Психосоціальні детермінанти та механізми розвитку суспільних структур” (1999–2003 роки, державний реєстраційний номер 0199U000432), лабораторії психології політичного вибору Інституту соціальної та політичної психології АПН України в межах комплексної програми „Соціально-організаційні процеси як чинники психологічної детермінації політичного вибору особистості” (2003–2008 роки, державний реєстраційний номер 0103U000507).

За об'єкт дослідження взято процес політико-ідеологічного самовизначення молоді.

Предметом дослідження є соціально-психологічні механізми самовизначення молоді в політико-ідеологічній сфері.

Метою дослідження є розкриття змісту, з'ясування структури та особливостей функціонування соціально-психологічних механізмів, які лежать в основі політико-ідеологічного самовизначення учнівської та студентської молоді.

Відповідно до мети було поставлено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури з проблем політичного становлення особистості, змісту особистісних і соціально-психологічних передумов самовизначення в політико-ідеологічній сфері.
2. Обґрунтувати схему дослідження специфічних соціально-психологічних механізмів, що зумовлюють спрямованість і якісний зміст процесу самовизначення молоді особистості в політико-ідеологічній сфері.
3. Розробити психодіагностичний інструмент для дослідження соціально-психологічних механізмів та визначення рівнів політико-ідеологічного самовизначення.
4. З'ясувати функціональну специфіку соціально-психологічних механізмів на якісно різних рівнях політико-ідеологічного самовизначення у період навчання в старших класах загальноосвітньої школи і вищому навчальному закладі, описати їхню вікову динаміку та гендерну специфіку.

Методологічною основою дослідження стали принципи детермінізму, єдності свідомості й діяльності, взаємозалежності зовнішніх і внутрішніх чинників становлення особистості (К.Абульханова, Б.Ананьєв, О.Асмолов, Г.Балл, Л.Виготський, Н.Каліна, З.Карпенко, О.Леонтьєв, С.Максименко, С.Рубінштейн, О.Старовойтенко, В.Татенко), закономірності життєвого

самовизначення особистості (І.Бех, М.Боришевський, Г.Костюк, Т.Титаренко), науково-психологічні уявлення про сутність і чинники розвитку особистості в юнацькому віці (Л.Божович, М.Вовчик-Блакитна, І.Дубровіна, Д.Ельконін, І.Кон, О.Толстих), інтерсуб'єктна концепція політико-ідеологічного буття (В.Васютинський).

Основними **методами** дослідження були теоретичне узагальнення і моделювання, експертна оцінка, групове опитування.

Аналіз емпіричної інформації здійснювався із застосуванням методів математичної статистики (порівняння середніх значень, кореляційний аналіз, оцінка відмінностей за допомогою t-критерію Ст'юдента і дисперсійного аналізу ANOVA/MANOVA, факторний аналіз).

Загальна вибірка чотирьох етапів емпіричного дослідження, яке проводилося протягом 2002–2003 років, становила 776 осіб (376 юнаків і 403 дівчини) віком від 14 до 24 років.

Наукова новизна дослідження полягає в доповненні категорії „самовизначення” характеристиками, пов'язаними із самовизначенням стосовно політико-ідеологічних цінностей; уточненні особистісних і соціально-психологічних передумов і закономірностей самовизначення молоді особистості; з'ясуванні комунікативно-інтерактивного змісту механізмів політико-ідеологічного самовизначення в молодому віці.

Теоретичне значення полягає в розширенні й поглибленні знань про соціально-психологічні особливості політичного становлення молоді, з'ясуванні специфічних соціально-психологічних механізмів, які сприяють самовизначенню в політико-ідеологічній сфері, розкритті вікової динаміки і гендерної специфіки дії соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення в ранній та середній юності.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що було розроблено спеціальний психодіагностичний інструмент – опитувальник визначення рівня політико-ідеологічного самовизначення, за допомогою якого можна виміряти важливі параметри соціально-психологічних механізмів цього процесу. На основі таких механізмів формуються навички громадянськості та окреслюється особистісне ставлення до політичного життя суспільства на ранніх стадіях становлення особистості. Результати дослідження відкривають перспективи в поясненні комунікативно-особистісних властивостей і рис, які зумовлюють формування в молоді особи настановлень на громадсько-політичну залученість, активізацію її свідомої суб'єктної позиції у відстоюванні політико-ідеологічних пріоритетів; дають можливість спрямовувати діяльність молодіжних служб, політичних і громадських організацій, молодіжних рухів на розробку заходів, що забезпечують оптимальне входження молоді старшого шкільного та студентського віку в політико-ідеологічну царину суспільного життя.

За результатами дисертаційного дослідження підготовлено, апробовано та запроваджено в психолого-педагогічну практику курс лекційних і семінарських занять у межах навчальної

дисципліни „Політична психологія” в Київському інституті практичної психології „Психогенез” (довідка № 11-с/2002 від 14.06.2002 р.); “Психологія масової поведінки”, „Психологія бізнесу”, „Психологія управління” для студентів Київського славістичного університету; здійснювався науковий супровід написання студентських дипломних робіт у Київському славістичному університеті (довідка № 88/2 від 30.05.2005 р.). Результати дослідження використано в Центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств, установ та організацій при Київській державній обласній адміністрації (довідка № 23/2005 від 28.04.2005 р.). Результати дисертаційного дослідження було використано в практичній діяльності Подільської соціальної служби для молоді.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження доповідалися на засіданнях лабораторій психології мас і організацій та психології політичного вибору Інституту соціальної та політичної психології АПН України (2001, 2002, 2003, 2005 роки), міжнародній науково-практичній конференції “Психологія XXI століття” (Санкт-Петербург, 18–20 квітня 2002 р.), міжнародних науково-практичних конференціях „Ананьєвські читання – 2001 р.” (Санкт-Петербург, 23–25 жовтня 2001 р.); науково-практичній конференції “Соціально-психологічні детермінанти особистісного становлення сучасної молоді” (Луганськ, 13 жовтня 2003 р.), науково-практичній конференції “Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні” (Київ, 18 листопада 2003 р.), IV Міжнародних психологічних читаннях Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна „Психологія у сучасному вимірі: теорія та практика” (Харків, 2002 р.), Четвертій міжнародній конференції „Проблема особистості в сучасній науці: результати і перспективи досліджень” факультету соціології та психології КНУ імені Тараса Шевченка (Київ, 26–28 вересня 2001 р.); науково-практичному семінарі: „Саморозвиток особистості, спільноти, організації: теорія і практика” (Луцьк, 2003 р.); науковій звітній сесії Інституту соціальної та політичної психології АПН України (Київ, квітень 2003 р.); Міжнародній конференції „Оновлення України: участь молоді” (Київ, 16–17 січня 2005 р.); науково-практичній конференції “Орієнтири та напрямки психолого-педагогічної науки в контексті нових стандартів освіти” (Київ, 24 березня 2005 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Психологічні засади здорового способу життя студентської молоді” (Чернігів, 19–20 травня 2005 р.); круглих столах 2004, 2005 років.

Публікації. Матеріали дослідження знайшли відображення в 14 публікаціях, із них сім статей у виданнях, визнаних ВАК України за фахові з психології.

Структура дисертації зумовлюється логікою дослідження і включає вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел, який налічує 268 найменувань, 19 додатків. Основну частину дисертації виконано на 146 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 236 сторінки, основний текст дисертації містить 13 таблиць і 25 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено ступінь наукового опрацювання проблеми, сформульовано мету і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, визначено теоретико-методологічні та емпіричні засади дослідження, висвітлено наукову новизну отриманих результатів, визначено їхнє теоретичне й практичне значення, описано форми апробації.

У **першому розділі** „*Самовизначення молодого особистості в політико-ідеологічному просторі*” дано загальну характеристику процесу особистісного самовизначення, розглянуто основні його види, висвітлено вітчизняні, російські і зарубіжні теоретико-методологічні підходи до вивчення самовизначення, зокрема стосовно політико-ідеологічної сфери. Виділено принципові положення, які визначили напрям дослідження.

У ході аналізу самовизначення як соціально-психологічного феномену означено концептуальні підходи до окреслення феномену „самовизначення” з процесуальної і результативної точок зору. Аналіз вітчизняної та російської психологічної літератури показав, що процес самовизначення трактується як формування стійких та осмислених переконань, принципів, норм поведінки, ідеалів (К.Абульханова-Славська, Л. Орбан-Лембрик, С.Рубінштейн, В.Сафін та Г.Ніков), інтенсивний афективний центр життєвої ситуації розвитку (О.Асмолов, Л.Божович, Л.Виготський, І.Дубровіна, В.Татенко). Натомість результат самовизначення постає в ролі інтегруючого компонента розвитку людини як особистості (Д.Фельдштейн), сформованої психологічної готовності до прийняття певного рішення (Л.Катаєва, Т.Полозова, Т.Титаренко).

У західній психології самовизначення здебільшого розглядається в контексті психотерапії як результат ідентифікації, пов'язаний із формуванням психосоціальної ідентичності (А.Ватерман, Е.Ериксон, Дж.Мід, Дж. Марсія), прагненням до самоствердження через подолання комплексу неповноцінності (А.Адлер), пошуком сенсу життя, самоактуалізацією (А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл), адаптацією, відбором та створенням власної стратегії життя (А.Бандура), формуванням „соціального характеру” під впливом соціокультурних факторів (А.Адорно, Е.Фромм).

Оскільки поняття „політико-ідеологічне самовизначення” як цілісний конструкт не набуло поширення у вітчизняній соціально-психологічній і політико-психологічній науці, то розглядається співвідношення „політичного” (А.Глухова, Д.Катаєв, Ю.Красін, Б.Парахонський, С.Пирожков, О.Хомра, А.П.Циганков) та „ідеологічного” (В.О.Васютинський, С.Жижек, Е.Ериксон, С.Кара-Мурза) самовизначення, обґрунтовується його значущість на ранніх сенситивних стадіях особистісного становлення („ідеологічне спрощення” за Е.Еріксоном, „потреба мати свій голос”, за К.Гергеном).

З'ясовано межі використання поняття „політико-ідеологічне самовизначення” в зарубіжній політичній психології, де воно розглядається як партійна ідентифікація (А.Кемпбел, Ф.Конверс),

настановлення стосовно певної політичної партії (А.Абрансон, Т.Адорно, Г.Айзенк, Г.Олпорт), несвідоме перенесення ставлення дитини до батьків на носіїв влади (Г.Лассвелл).

На основі узагальнення підходів до розуміння змісту *соціально-психологічних чинників політичної соціалізації* визначено специфічне використання поняття „політична соціалізація” (Г.Алмонд, С.Андреев, С.Верба, Ф.Гринштейн, Н.Дембицька, В.Москаленко, О.Шестопап). Розрізняють пряму та опосередковану сторони політичної соціалізації (Дж.Деніс, Л.Гозман, О.Донченко, І.Жадан, Д.Істон, Н.Каліна), її індивідуальний і суспільно-громадський рівні (Е.Ануфрієв), за різними підходами дві, три або чотири стадії (Г.Алмонд, С.Верба, Дж.Деніс, Д.Істон, О.Шестопап).

У результаті аналізу *особистісних передумов самовизначення в політико-ідеологічній сфері* виділилися ключові елементи особистісних передумов формування готовності до політико-ідеологічного самовизначення. До них відносять: досягнення певного рівня розвитку самосвідомості, самооцінки (Ш.Блондель, Е.Дюркгейм, П.Жане, С.Максименко, О.Киричук, Л.Орбан-Лембрик, Ж.Піаже, О.Соколова, В.Столін, В.Татенко, Г.Тард, С.Холмс), здатність до соціальної рефлексії через осмислення і проблематизацію політико-ідеологічної сфери (О.Донченко, Л.Найдьонова, М.Найдьонов, Д.Позняк, В.Казміренко, І.Кон, В.Петровський), структурування системи ціннісних орієнтацій (І.Дубовина, Д.Леонтьєв, С.Рубінштейн, Г.Олпорт, М.Рокіч), розвиненість соціального мислення (К.Абульханова-Славська, С.Виготський, Дж.Мід).

На основі узагальнення основних підходів до дослідження політико-ідеологічного самовизначення було зроблено висновок про те, що політико-ідеологічне самовизначення є автономним процесом, який передбачає вироблення власної ідейно-політичної позиції шляхом співвіднесення системи політичних, загальносуспільних цінностей та ідеалів і системи індивідуальних потреб, прагнень, настановлень у процесі впорядкування особистістю уявлень про доцільний вибір суспільно-політичних моделей розвитку; політико-ідеологічне самовизначення є соціально-особистісним утворенням (позицією), що розглядається як осмислений, рефлексивний результат процесу визначення світоглядних і ціннісних пріоритетів у політико-ідеологічній сфері, спирається на особистісну ціннісну диспозицію/систему, зумовлюється ідейно-політичними орієнтаціями та особливостями соціального мислення особистості, цілями, мотивами, потребами, змістом самооцінки і самосвідомості.

У другому розділі *„Соціально-психологічний зміст механізмів політико-ідеологічного самовизначення молоді”* представлено схему та процедуру емпіричного дослідження соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення молоді. Схема емпіричного дослідження соціально-психологічних механізмів охоплює чотири етапи, три з яких описано в другому, а четвертий – у третьому розділах.

Опис процедури дослідження соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення містить обґрунтування предметної сфери дослідження соціально-психологічних і когнітивних елементів особистісної структури, за допомогою яких вибудовуються стосунки між суб'єктом і соціально-політичним середовищем, а також наводяться поетапна схема їхнього дослідження.

На *першому етапі* було проведено експертне опитування. На підставі оцінки експертами переліку з 94 соціально-психологічних механізмів було сформовано 10 груп таких, які ймовірно беруть участь у політико-ідеологічному самовизначенні. Групи дістали такі назви: самоствердження, автономізація, адаптація, групування, ідентифікація, конкуренція, емпатія, саморегуляція, переконання, переоцінка цінностей.

З опорою на відібрані експертами групи механізмів підібрано одинадцять психодіагностичних методик, що забезпечували отримання 102 показників.

На *другому етапі* в ході з'ясування *складових особистісної схильності до самовизначення в просторі політико-ідеологічних цінностей* емпірично виявлено та розкрито відмінності соціально-психологічних якостей і характеристик особи, яка має низький, середній або високий рівень інтересу до соціально-політичних подій.

У дослідженні на другому етапі взяли участь 116 випробуваних (62 юнаки і 54 дівчини) 18-25 років, з них 36 осіб – студенти Київського славістичного університету і 80 – студенти й курсанти Академії державної податкової служби ДПА України.

Результати використаних методик піддано факторному та дисперсійному аналізу. Для визначення статистично значущої різниці у вияві головних компонент факторної моделі між групами з низьким, середнім і високим рівнем інтересу до політики було проведено факторне шкалювання (з використанням дисперсійного аналізу ANOVA). У результаті виділено показники, які маніфестують прихований психологічний зміст групової та особистісної схильності та інтересу до політико-ідеологічної сфери.

З'ясовано, що показниками, які диференціюють низький, середній або високий інтерес до соціально-політичних подій, є показники суперництва та уникання, інтуїтивної емпатії, егоїзму, ідентифікації в емпатії, креативності, настановлень на владу, на процес і на результат, неприйняття себе, зовнішнього контролю, веденості, поцінування тілесного і психічного здоров'я, краси природи й мистецтва, суспільного визнання і поваги оточення, щасливого сімейного життя, можливості творчої діяльності.

У ході з'ясування *факторно-семантичного наповнення механізмів політико-ідеологічного самовизначення* реалізувався *третій етап* емпіричного дослідження. Він включав два підетапи: перший – виділення соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення молоді та висвітлення їхнього змісту; другий – процедуру створення **опитувальника** визначення

рівня політико-ідеологічного самовизначення (ОРПІС) і перевірку його діагностичних властивостей.

Загалом *вибірка першого підетапу* охоплювала 277 осіб (з них 125 юнаків і 152 дівчини) віком від 17 до 24 років студентів трьох ВНЗ: Національного технічного університету „Київський політехнічний інститут”, Київського славистичного університету, Національного транспортного університету. Випробуваням було запропоновано опитувальник, який містив виділені на попередньому етапі семантичні індикатори показників, що диференціюють випробуваних за рівнем інтересу до політики, а також семантичні індикатори політичної ідентичності з методики Марсія, семантичні індикатори, які виявляють когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти ідейно-політичних орієнтацій.

У результаті факторного аналізу семантичні індикатори, що відображають взаємозв'язки, які лежать в основі **соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення**, об'єдналися в групи (фактори). Таким чином були виявлені психологічні способи регуляції та корекції особистістю своїх когнітивних, мотиваційних та поведінкових настановлень політико-ідеологічного змісту в процесі та під впливом інтерсуб'єктної взаємодії.

Змісти факторів послужили смисловими моделями назв механізмів, відображених у назвах шкал опитувальника: ***позиційна конкуренція, політична ідентифікація, домінантна автономізація, владне самоствердження, прагматична раціоналізація, нормативна непоступливість.***

Другим підетапом була процедура розробки та перевірки діагностичних властивостей опитувальника визначення рівня політико-ідеологічного самовизначення. Стандартизація та адаптація ОРПІС проводилася на вибірці з 58 осіб і полягала у встановленні очевидної валідності, валідності змісту, конструктивної (емпіричної) валідності, визначенні надійності–узгодженості за формулою коефіцієнта Кронбаха, визначенні ретестової надійності (з використанням дисперсійного аналізу для залежних вибірок), встановленні надійності взаємозамінних форм (україно- та російськомовного варіантів методики), визначенні дискримінантності та конвергентності опитувальника.

Процедура перевірки діагностичних властивостей підтвердила, що ОРПІС є валідним і достатньо надійним психодіагностичним інструментом для дослідження соціально-особистісних чинників, які сприяють самовизначенню в просторі політико-ідеологічних цінностей.

Третій розділ ***„Функціонування соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення у старшокласників та студентів”*** містить аналіз та інтерпретацію результатів ***четвертого етапу*** емпіричного дослідження. Визначено соціально-психологічну природу дії механізмів на якісно різних рівнях політико-ідеологічного

самовизначення в старшокласників і студентів, з'ясовано динамічні і гендерні особливості їхнього функціонування.

У ході побудови рівневої моделі функціонування соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення старшокласників і студентів висвітлено значення політико-ідеологічного самовизначення як процесу входження особистості в простір функціонування політичної системи суспільства.

На цьому етапі дослідження вибірка охоплювала 328 осіб (168 дівчат і 160 юнаків): учні 9–11-х класів Київської середньої школи-гімназії № 59 і студенти 1–4-х курсів економічного факультету і факультету міжнародних відносин Київського славістичного університету. Вибірка була збалансована за статтю і віком випробуваних, однорідна за місцем їхнього проживання, інтелектуально гомогенна.

Щоб з'ясувати „питому вагу” кожного механізму в процесі політико-ідеологічного самовизначення, ми порівняли середні значення окремого механізму на кожному рівні.

Аналіз „ваги” розглянутих механізмів на низькому, середньому і високому рівні політико-ідеологічного самовизначення дав змогу виділити такі співвідношення між відповідними групами випробуваних (рис. 1).

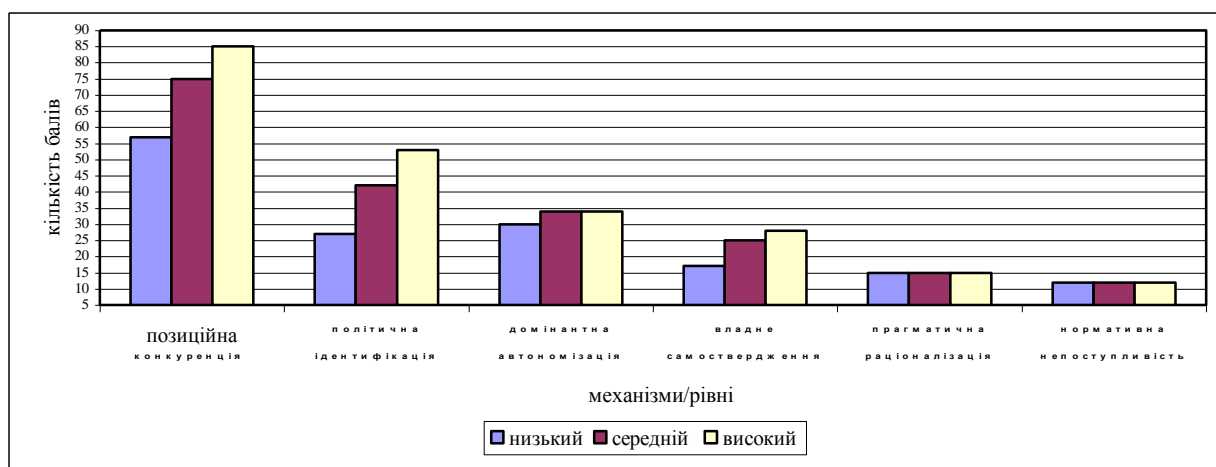

Рис. 1. „Питома вага” механізмів у групах із різним рівнем політико-ідеологічного самовизначення

На низькому рівні істотного вияву механізмів не спостерігається, представники цього рівня характеризуються байдужим ставленням до політико-ідеологічних цінностей. Установлено взаємозв'язок позиційної конкуренції та домінантної автономізації. Їхня комплементарна дія пояснюється актуалізацією цінності автономності, індивідуальності та зумовлює особистісні преференції творчого й непересічного, поза соціально усталеним і прийнятим стилем життя. Політичні цінності найменш диференційовані, немає виразної потреби формувати політико-

ідеологічну ідентичність. Вияв прагматичної раціоналізації і нормативної непоступливості суттєво не відрізняються на всіх рівнях, проте їхній вплив простежується залежно від статі та віку.

На середньому рівні спостерігається помірний вияв механізмів. Провідним і яскравішим за інші є позиційна конкуренція, проте її дія є нерівномірною й ситуативною, має відтінок своєрідної маргінальності. Механізм „політична ідентифікація” хоча й активований, однак, припускаємо, інтенсифікується лише в міру підвищення соціальної активності, соціально-політичного збурення референтного оточення. Домінантна автономізація має аналогічну „питому вагу”, як і в групі з високим рівнем, що дає підстави говорити про незначний вплив механізму на середньо- і високополітично зацікавлених.

На високому рівні спостерігається найбільш яскравий вияв механізмів. Найвиразнішою є дія позиційної конкуренції, яка передбачає настановлення й поведінку, спрямовані на відстоювання своїх ціннісно-ідеологічних позицій, активну життєву позицію, здатність до конкуренції, цілеспрямованість. Є й негативні сторони дії цього механізму – різкість й агресивність, однозначність суджень, нетерпимість до протилежних цінностей і думок. На високому рівні політико-ідеологічне самовизначення можна розглядати або як активовану (пікову, кризову) фазу процесу, або завершену (досягнуту) фазу, як кінцевий результат процесу самовизначення, тобто власне самовизначення.

У ході аналізу динамічних особливостей дії соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення в шкільної та студентської молоді аналізуються особливості динаміки розгортання соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення в ранньому і середньому юнацькому віці.

Аналіз результатів загального бала ОРПІС зафіксував два сплески вияву механізмів політико-ідеологічного самовизначення: *перший* – у десятому класі, пов’язаний, на нашу думку, зі зростанням потреби бути самостійним, індивідуальним, активізацією потреби в соціальному визнанні, посиленням бажання долучитися до „творення історії”. Проте слід визнати, що ціннісні уподобання молоді цього віку дуже близькі до цінностей ядерної (батьківської) сім’ї, а тому їхня трансформація, найімовірніше, й ініціює *другий сплеск*, пов’язаний зі здобуттям нової соціально-статусної ролі, розширенням соціальних контактів, інструменталізацією політико-ідеологічних орієнтацій (першим електоральним вибором).

Аналіз динаміки функціонування та вияву окремих механізмів дає змогу виокремити такі специфічні риси їхнього розгортання (рис. 2). Позиційна конкуренція яскраво актуалізується на другому курсі навчання у ВНЗ, що пов’язано з певною життєвою стабілізацією, розширенням традиційних меж соціального залучення, зміною первинно соціалізованої батьківської надіндивідуальної системи цінностей на свою, можливо, відмінну, посилюється прагнення до незалежності, бажання мати власну, осмислену, критичну думку.

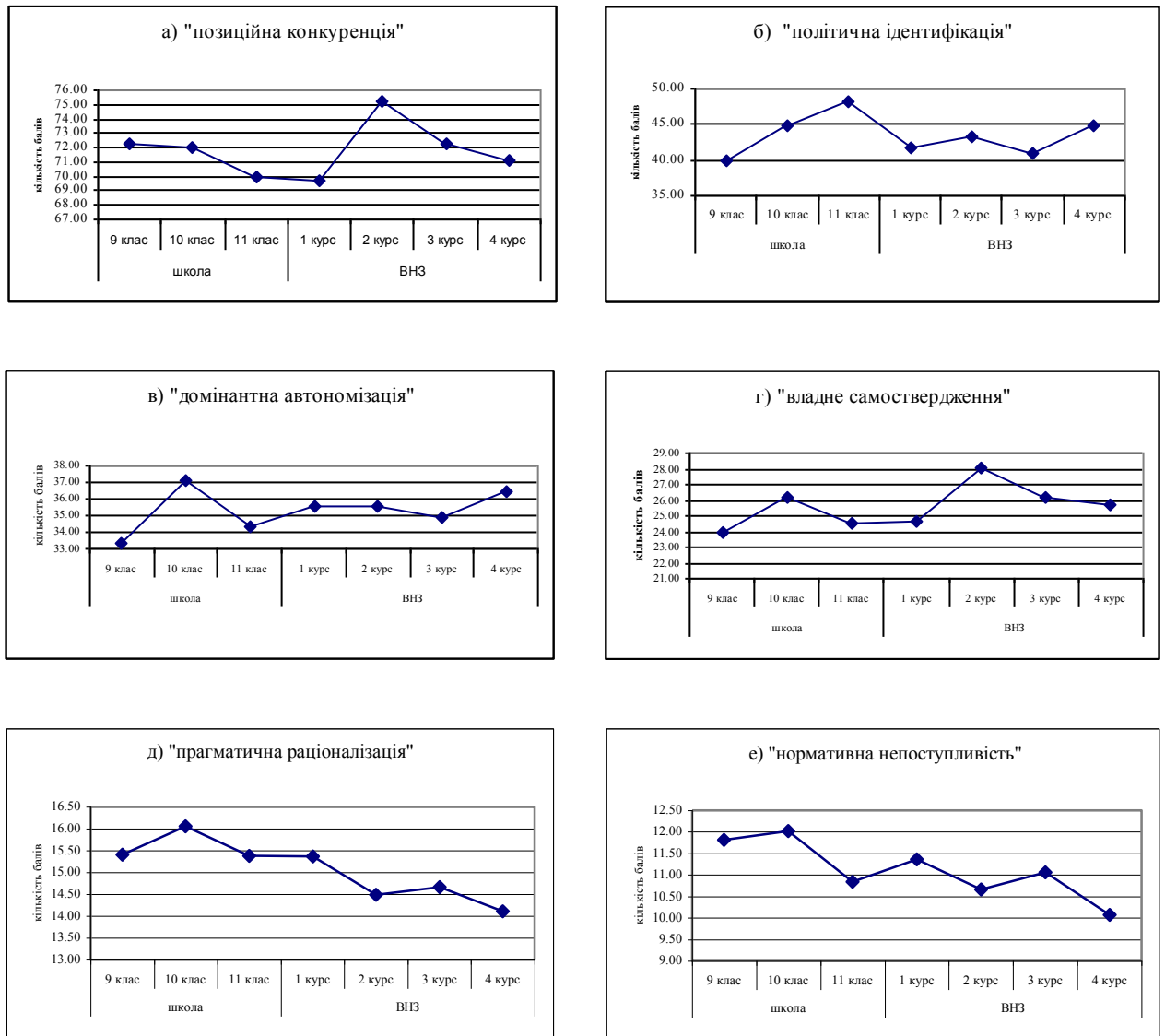

Рис. 2. Динаміка вікових відмінностей соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення

Політична ідентифікація найвиразніше функціонує в одинадцятому класі середньої та на четвертому курсі вищої школи. Її перший сплеск пов'язаний насамперед із потребою визначитися в політичних преференціях, у ставленні до політико-ідеологічних процесів і явищ, долучитися до дорослого електорату (як важливою ознакою досягнення особистісної зрілості).

Домінантна автономізація особливо посилюється в десятому класі середньої школи. Її активну дію можна пояснити закінченням драматичного періоду індивідуалізації, а наступний спад такої дії дає змогу констатувати початок наступного періоду – особистої інтеграції, що ініціює потребу в приєднанні до референтно-статусної групи.

Владне самоствердження має два виразні піки: у десятому класі школи та на другому курсі ВНЗ. Молодь бажає бути суб'єктом владарювання, першопричиною власних самостійних рішень і вчинків, має потребу бути самостійним суб'єктом успішного життєвого самовизначення.

Два наступні механізми прагматичної раціоналізації і нормативної непоступливості найінтенсивніше діють у ранньому юнацькому віці, а потім стрибкоподібно спадають. Така зміна відбувається внаслідок трансформації ціннісних диспозицій, ригідних особистісних настановлень на сприймання соціальних і політичних явищ за параметрами „біле – чорне”, „добре – погане”, „друзі – вороги”. Зі зростанням життєвого досвіду, здатності до рефлексивного аналізу соціального буття ускладнюються, розширюються межі смислових відтінків сприймання соціального, світ стає більш диференційованим, когнітивно складним і насиченим. Утім, таке зростання творчого компонента, когнітивне ускладнення “не грає на руку” політико-ідеологічному самовизначенню.

У ході аналізу гендерної специфіки дії соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення в юнацькому віці привернули увагу такі особливості.

Виявлено значуще інтенсивнішу дію механізмів політико-ідеологічного самовизначення в молоді чоловічої статі, проте на окремих стадіях їхня дія інтенсифікується і в дівчат. Отримані результати наведено на рис. 3:

Позиційна конкуренція в юнаків найбільш виразно виявляється в дев'ятому класі школи і на другому курсі навчання у ВНЗ, найменш виразно – на першому курсі ВНЗ; у дівчат – у десятому класі і на другому курсі.

Середні значення політичної ідентифікації юнаків і дівчат є симетричними, однак у юнаків значуще вища їхня дія протягом усіх досліджуваних вікових періодів.

Динаміка домінантної автономізації у юнаків практично не змінюється, а в дівчат має стрибкоподібний характер: активізується в десятому класі і на четвертому курсі. Однією з причин є наголошування дівчатами енергійності і самостійності в прийнятті рішень як рис, необхідних для сучасної успішної особистості.

У вияві владного самоствердження на початку раннього юнацького і наприкінці середнього юнацького віку спостерігаються більш значуще виражені настановлення на владу і самоствердження через владу у юнаків порівняно з дівчатами, а в проміжний період – від десятого класу до другого курсу – статистично значущої різниці між середніми значеннями в юнаків і дівчат немає. Очевидно, із зростанням автономності й самостійності тенденції до владності у юнаків і дівчат вирівнюються.

За рівнем прагматичної раціоналізації юнаки переважають протягом майже всього досліджуваного періоду. Припускаємо, що для юнаків, згідно з їхньою традиційною сепаратистською, статеворольовою позицією, характерним є переважання раціонально-логічного

впорядкування дійсності. Дівчата теж цього прагнуть, але такого впорядкування їм досягти важче, оскільки в них переважають інтуїтивно-емоційні компоненти.

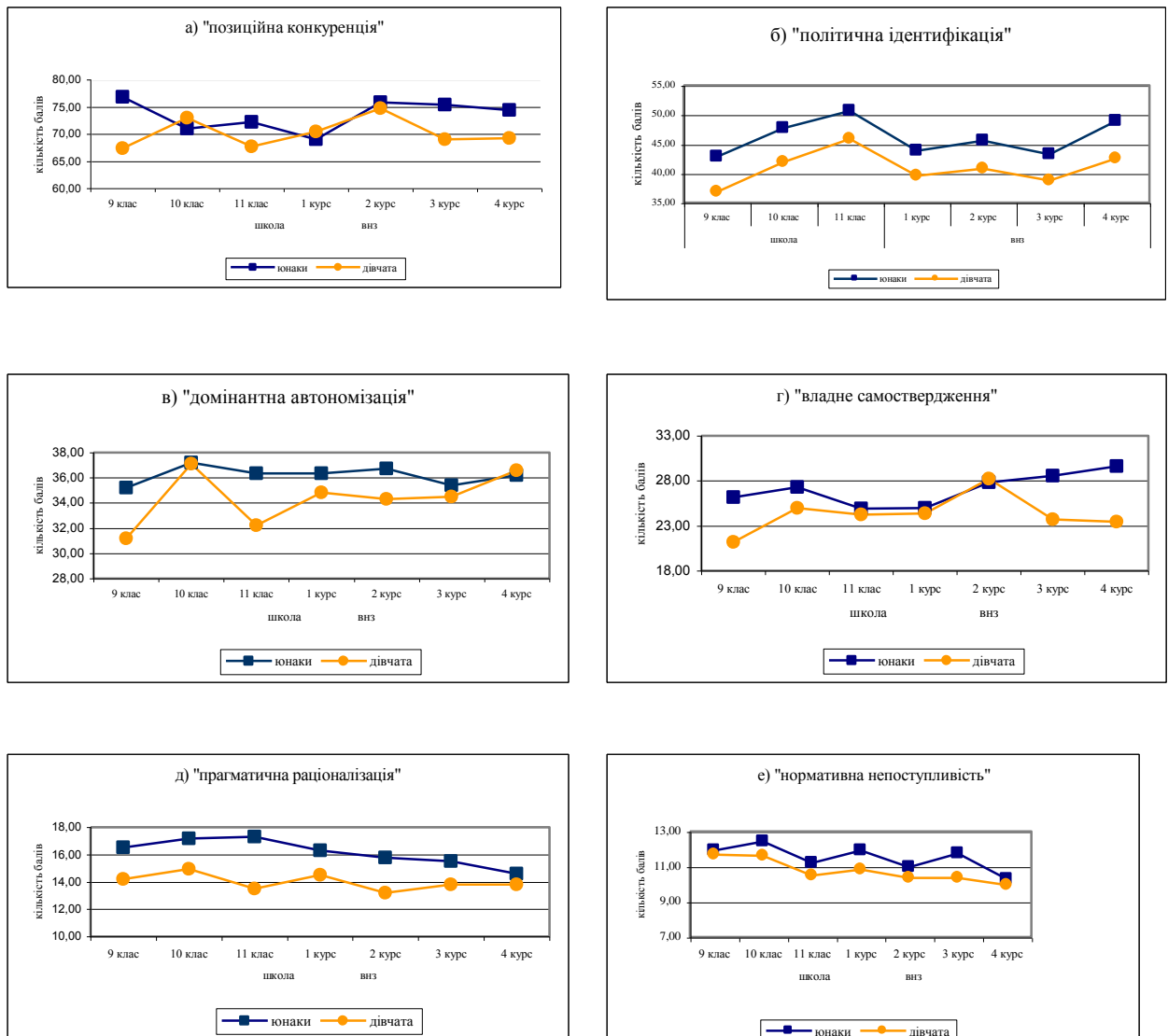

Рис. 3. Динаміка гендерних відмінностей дії соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення

Значущих відмінностей між юнаками і дівчатами стосовно дії механізму нормативної неупливної не виявлено.

У висновках дисертації зроблено узагальнення теоретичного аналізу та емпіричного матеріалу:

1. Політико-ідеологічне самовизначення є відносно автономним процесом, який передбачає вироблення власної ідейно-політичної позиції шляхом співвіднесення системи політичних, загальносуспільних цінностей та ідеалів і системи індивідуальних потреб, прагнень, настановлень у процесі впорядкування особистістю уявлень про доцільний вибір суспільно-політичних моделей

розвитку, шляхи й способи їхнього досягнення, вироблення оцінок такого вибору і своєї ролі в його здійсненні, реалізації сформованих намірів у сфері громадсько-політичного життя. Політичне становлення молодшої людини, рівень і зміст її самовизначення стосовно політико-ідеологічних цінностей залежать від рівня самосвідомості й самооцінки, розвитку соціального мислення й рефлексії, системи ціннісних орієнтацій, відповідних компонентів особистісної готовності утверджуватися в соціально-політичній сфері.

2. Одним із елементів готовності до політико-ідеологічного самовизначення є інтерес до політики. Його високий рівень корелює з показниками контрольованості життя, активності, настановленнями на домінування, владарювання. Носії середнього рівня тяжіють до цінування власного здоров'я, мають настановлення як на результат, так і на процес діяльності, характеризуються прагненнями до самоповаги й компетентності, мають слабкі настановлення на владу, домінування й змагання, схильні до конформізму. Низький рівень інтересу до політики корелює з настановленнями на творчу самореалізацію, креативність, терпимість, поступливість, залежність.

3. Зважаючи на важливість соціально-психологічних рис і властивостей для активізації спрямованості на політико-ідеологічне самовизначення, на їхній основі вибудовуються певні психологічні способи регуляції та корекції особистістю своїх когнітивних, мотиваційних і поведінкових настановлень політико-ідеологічного спрямування в процесі та під впливом інтерсуб'єктної взаємодії. Ці способи становлять основний зміст соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення. Механізми виявлено на основі факторного аналізу і названо: „позиційна конкуренція”, „політична ідентифікація”, „домінантна автономізація”, „владне самоствердження”, „прагматична раціоналізація”, „нормативна непоступливість”.

У процесі засвоєння політико-ідеологічних цінностей найістотніше активізуються такі соціально-психологічні характеристики особистості, як прагнення відстоювати свої позиції, намагання визначати свої політико-ідеологічні преференції, поцінування незалежної автономної поведінки, високий рівень самоповаги, усвідомлення й реалізація потреби в соціальній владі та підпорядкуванні собі інших людей, переважання раціонального осмислення ситуації над інтуїтивним відчуттям, консервативність поглядів.

4. На основі розробленого опитувальника визначення рівня політико-ідеологічного самовизначення розкрито й проаналізовано вікову динаміку функціонування соціально-психологічних механізмів у ранній і середній юності. Установлено, що особливо інтенсифікується даний вид самовизначення під час навчання в десятому класі школи і на другому курсі ВНЗ. Перший сплеск пов'язано з наростаючою потребою в громадському визнанні, „упредметненні”

своєї соціальної активності, визначенні ставлення до важливих феноменів соціального буття, другий – із розширенням соціальних контактів, трансформацією структури ціннісних орієнтацій.

5. Функціонування соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення має статевою та гендерну специфіку. Зафіксовано інтенсивнішу дію цих механізмів у молоді чоловічої статі. Проте на окремих вікових етапах особистісного становлення їхня дія наростає в дівчат, зокрема це стосується позиційної конкуренції, домінантної автономізації і владного самоствердження.

Намічено перспективи подальшої роботи, які вбачаємо в дослідженні:

- закономірностей впливу на процес політико-ідеологічного самовизначення різних чинників та агентів соціалізації сім'ї, школи, ЗМІ, інтернету, політичних і громадських організацій;
- когнітивно-комунікативних механізмів, які беруть участь у формуванні системи політико-ідеологічних цінностей особистості;
- організаційних феноменів, здатних спрямовувати діяльність молодіжних служб, політичних і громадських організацій, молодіжних рухів на розробку заходів, що забезпечують оптимальне входження молоді старшого шкільного та студентського віку в політико-ідеологічну царину суспільного життя.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. З досвіду дослідження соціально-психологічної структури інтересу студентської молоді до політики // Псих. і пед. – 2002. – № 4. – С.99–108
2. Соціально-психологічні гальма на шляху політико-ідеологічного самовизначення молоді: аналіз причин // Вісн. Харків. Нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна, серія „Психологія”. – Харків, 2002. – № 550. – Ч.2. – С.307–310.
3. Соціально-психологічні особливості молоді з різним ступенем інтересу до політики // Психол. перспективи. – 2003. – № 4. – С.70–76
4. Питальник вимірювання рівня політико-ідеологічного самовизначення” // Проблеми заг. та пед. психології. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. V. – Ч. 5. – К., 2003. – С.294–298
5. З досвіду розробки методики оцінки механізмів політико-ідеологічного самовизначення молоді // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Київ, 2003. – № 6 (9). – С.150-162
6. Партійна ідентифікації та електоральна поведінка // Соціальна психологія. – 2004. – №2(4). – С.61–70
7. Динаміка дії соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення молоді // Психол. перспективи. – 2004. – № 5 – С.111–124.

8. Рівнева модель функціонування соціально-психологічних механізмів самовизначення політико-ідеологічного самовизначення старшокласників і студентів // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів: ЧДПУ, 2005. – Вип. 29. – Серія: психол. науки: Зб. наук. праць. – С. 149–153

9. Сучасна українська молодь: яка вона? // Проведення кампаній з просвіти та активації молодих виборців. Посібник молодого лідера/Упорядники О.Копил, К.Плоский. – К.: Центр політичної освіти, 2004. – 39 с.

10. Социально-психологические особенности политико-идеологического самоопределения // Психология XXI века: (тезисы международной научно-практической конференции студентов и аспирантов "Психология XXI века" 18-20 апреля 2002 г.) / Под ред. В.Б. Чеснокова. – СПб., 2002. – С. 340–341

11. К социально-психологическим проблемам политико-идеологического самоопределения молодёжи Украины // Ананьевские чтения: (Тезисы научно-практической конференции "Ананьевские чтения 2001") Под общ. ред А.А. Крылова, В.А. Якунина. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 2001. – С. 130–131. (у співавт. з Д.В.Позняком)

12. Развитие рефлексивных способностей у субъекта будущих политических отношений// Ананьевские чтения: (Тезисы научно-практической конференции "Ананьевские чтения 2001") Под общ. ред А.А. Крылова, В.А. Якунина. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 2001. – С. 122-123. (у співавт. з Д.В.Позняком)

13. Ідентифікація і відчуження як механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді // Молодёжь и общество: пути решения проблем: Сб.научных трудов в 2-х томах/Сост.и науч.ред.-проф.В.Н.Соколов. – Одесса, 2001. – С. 49-51

14. Вплив сім'ї як соціального інституту на політико-ідеологічне самовизначення молоді // Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень (тези доповідей Четвертої Міжнародної конференції молодих науковців 26-28 вересня 2001 р.). – К., 2001. – С. 73–75

АНОТАЦІЇ

Циганенко Г.В. Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи. Інститут соціальної та політичної психології АПН України, Київ, 2005.

У дисертації досліджено і систематизовано соціально-психологічні особливості політичного становлення молоді юнацького віку. З'ясовано специфічні соціально-психологічні механізми, які сприяють самовизначенню в політико-ідеологічній сфері. Розроблено спеціальний

психодіагностичний інструмент – опитувальник визначення рівня політико-ідеологічного самовизначення, за допомогою якого можна з'ясувати важливі параметри соціально-психологічних механізмів. Механізмами політико-ідеологічного самовизначення є: позиційна конкуренція, політична ідентифікація, домінантна автономізація, владне самоствердження, прагматична раціоналізація, нормативна непоступливість.

Побудовано рівневу модель політико-ідеологічного самовизначення молоді. Висвітлено вікову динаміку та гендерну специфіку дії соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення в ранній та середній юності.

Ключові слова: політико-ідеологічне самовизначення, соціально-психологічні механізми, політичне становлення особистості, самоствердження, політична ідентифікація, автономізація.

Цыганенко Г.В. Социально-психологические механизмы политико-идеологического самоопределения молодёжи. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология. Институт социальной и политической психологии АПН Украины, Киев, 2005.

В диссертации исследовались социально-психологические механизмы, способствующие самоопределению молодёжи в политико-идеологической сфере. Дополнено и расширено понимание категории «самоопределение» характеристиками, связанными с самоопределением в политико-идеологической сфере. Политико-идеологическое самоопределение рассматривается как социально-личностное образование или позиция, как осмысленный, рефлексивный результат процесса определения ценностных приоритетов в политико-идеологической сфере.

Конкретизированы личностные и социально-психологические предпосылки самоопределения. Установлено, что важным элементом политико-идеологического самоопределения является готовность как структурообразующий компонент активности личности относительно политико-идеологических ценностей. Эта активность реализуется через определенные личностные и межличностные способы взаимодействия с социально-политическим пространством, являются механизмами политико-идеологического самоопределения, их планировалось изучить в ходе эмпирического исследования.

Эмпирическое исследование проходило в четыре этапа в течение 2002–2003 годов. Общая выборка исследуемых составила 776 человек. Основными методами исследования стали методы группового опроса. Используя оценивание испытуемыми интереса к различным сферам жизни были выявлены показатели личностных и межличностных характеристик, опосредующие различные уровни интереса к политике.

На основании выявленных характеристик были определены наиболее выразительные способы регуляции и коррекции личностью своих когнитивных, эмоциональных и поведенческих установок политико-идеологического направления в процессе и под влиянием

интерсубъективного взаимодействия. Эти способы составляют основное содержание социально-психологических механизмов политико-идеологического самоопределения. К ним относят: стремление к отстаиванию своих интересов и позиций, желание определить политико-идеологические приоритеты, ценности независимой автономной позиции, высокий уровень самоуважения, осознание и реализация потребности в социальной власти и подчинении себе других людей, доминирование рационального осмысления ситуации над интуитивным ощущением, консервативность взглядов.

Создан и валидизирован специальный психодиагностический инструмент, который позволяет диагностировать специфические для политико-идеологического самоопределения социально-психологические механизмы: «позиционная конкуренция», «политическая идентификация», «доминантная автономизация», «властное самоутверждение», «прагматическая рационализация», «нормативная неуступчивость».

Проанализированы возрастная динамика и гендерная специфика функционирования социально-психологических механизмов в ранней и средней юности.

Выявлены перспективные области для развития темы исследования, в частности, изучение закономерностей влияния агентов политической социализации на процесс политико-идеологического самоопределения, когнитивно-коммуникативных механизмов, влияющих на формирование системы политико-идеологических ценностей.

Ключевые слова: политико-идеологическое самоопределение, социально-психологические механизмы, политическое развитие личности, самоутверждение, политическая идентификация, автономизация.

Tsyganenko Galyna Valentynivna. Socio-psychological mechanisms of politico-ideological self-determination of the youth. – Manuscript.

Dissertation for the candidate degree in psychological science. Specialty 19.00.05 - "social psychology, psychology of social work". Institute of Social and Political Psychology, Academy of Pedagogic Sciences of Ukraine, Kyiv, 2005.

The dissertation analyzes and systematizes socio-psychological characteristics of juvenile youths' political becoming. It finds out specific socio-psychological mechanisms which stimulate self-determination in politico-ideological sphere. Special psycho-diagnostic instrument is developed - the questionnaire of politico-ideological self-determination level which gauges important parameters of socio-psychological mechanisms. The level model of youths' politico-ideological self-determination is developed. The age dynamics and gender specificity of socio-psychological mechanisms of politico-ideological self-determination in extreme and middle youth is evaluated.

Key words: politico-ideological self-determination, socio-psychological mechanisms, political formation personality, self-affirmation, political identification, autonomization.

Підписано до друку 02.08.2005 р.
Формат 60x84^{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.друк.арк. 1, 16. Обл.вид.арк. 1, 25
Наклад 100 прим. Зам. 293 – 05